

Соціокультурний простір як чинник трансформації ідентичності

Проаналізовано стан теоретичної розробки проблем національної ідентичності. З'ясовано складові соціокультурного простору та специфіку їхнього впливу на трансформацію ідентичності у модерний період.

Ключові слова: модерний період, національна ідентичність, соціокультурний простір, національний проект

Наталія Громакова. Соціокультурное пространство как фактор трансформации идентичности

Проанализирован уровень теоретического осмысления проблем национальной идентичности. Определены составляющие социокультурного пространства и специфика их влияния на трансформацию идентичности в современный период.

Ключевые слова: современный период, национальная идентичность, социокультурное пространство, национальный проект

Natalia Gromakova. Socio-cultural Space as the Factor of the Transformation of the Identity

The article analyses the level of the theoretical investigation of problems of the national identity. It found out the components of the socio-cultural space and the special features their influence on the transformation of the identity during the Modernity.

Keywords: the Modernity, the national identity, the socio-cultural space, the national project

Дослідження національних ідентичностей як феномену суспільного розвитку, його структуроутворюючих компонентів безпосередньо впливають на формування нової антропоцентричної парадигми вітчизняної гуманітаристики. В умовах трансформації модерної української нації, генезису нової національної ідентичності особливої актуальності набуває з'ясування чинників, що безпосередньо впливають на ці процеси. Аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців дозволяє стверджувати, що національна ідентичність ґрунтується на синтезі соціокультурних складових, зокрема, на колективному уявленні про спільне минуле (тобто «історичній пам'яті»), складовими якого виступають спільні предки, спільна територія, спільні перемоги та поразки, спільні національні герої тощо.

На наш погляд, не менш важливим чинником генезису, а згодом і трансформації ідентичності є соціокультурний простір, в якому власне формується уявлення про власну національну тожсамість. Саме соціокультурне середовище з його моральними імперативами, так би мовити «правилами гри», аксіологічним «багажем», успадкованим від попередніх поколінь, взаємодією з носіями інших культур тощо виступає підґрунтям формування національної ідентичності.

Слід зазначити, що в українському варіанті важливою складовою соціокультурного простору є історико-географічний фактор. Він зумовлений специфікою історичного розвитку окремих регіонів, їх перебуванням у складі різних держав, поліетнічним та полікультурним середовищем, сформованим упродовж століть. Українська модерна ідентичність стала результатом поєднання світоглядних переконань вітчизняних інтелектуалів XIX ст. з колективним уявленням про спільне минуле, мову, територію, традиції тощо.

Науковий дискурс, присвячений проблемам національної ідентичності та чинникам її трансформації, ґрунтується на досить вагомому доробку вітчизняних та зарубіжних науковців. Теоретичні підвалини були закладені відомими західними дослідниками, такими як О.Гнатюк, Е.Гелнер, З.Когут, Е.Сміт, Т.Снайдер, Р.Шпорлюк та іншими[4;6;11;17;18;20;21]. Окреме місце серед дослідників модерних націоналізмів, в тому числі й українського, належить російському історичному О. Міллеру. У своїх працях, серед них – монографія «Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования», він досліджує чинники взаємовпливів політики російського самодержавства у національному питанні та генезису модерних націоналізмів[13].

Серед доробку вітчизняних науковців слід відзначити праці І.Гирича, Я.Грицака, Ю.Зерній, Г.Касьянова, А.Киридон, В.Кравченка, Л.Нагорної, Н.Яковенко тощо[1;2;3;5;7;8;9;10;12;14;15;16;19;22].

Аналіз наукового доробку свідчить про комплексність та широту дискурсу ідентичності, представленого працями як теоретичного, так і прикладного характеру. Втім вважаємо за доцільне проаналізувати дослідження, використані при написанні даної статті. Так, відома сучасна польська дослідниця О.Гнатюк

розглядає ідентичність як певний конструкт і своєрідний синтез культурної та національної «тожсамості» (sameness). На її думку, «члени культурної спільноти конструюють свою ідентичність, спіраючись на зумовлені культурною ідеї, символи, коди і знаки» (йдеться про культурну ідентичність). Що ж до національної ідентичності, її «конструюють, покликаючись на ідеї, символи, коди та знаки, що їм надають політичного значення і що їх саме так сприймають члени тієї спільноти». Зверхньою вартістю культурної ідентичності виступає «спільнота, оперта на культуру, а для національної ідентичності таку роль відіграє політична спільнота, яка прагне здобути суверенний статус або вже його здобула» [4, с. 58-59].

Визнаний авторитет у царині дослідження ідентичностей Е. Сміт розуміє ідентичність передусім в національному контексті, визначаючи її як сукупність історичної території, спільних історичної пам'яті та міфів, масової «громадської культури», визнання населенням єдиних юридичних прав та обов'язків для всіх членів даної спільноти, спільних економічних зв'язків тощо [17].

Він стверджує, що національна ідентичність має абстрактну природу, привласнюючи елементи інших видів колективної ідентичності. «Національна ідентичність за самою своєю суттю багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елемента – на таке неспроможні навіть окремі націоналістичні фракції, – її не можна легко або швидко прищепити населенню з допомогою штучних засобів» [17].

Сміт Е. підкреслює, що «чуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури. Саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, «хто ми такі» в сучасному світі. Наново відкривши ту культуру, ми «наново відкриваємо» себе, своє «автентичне Я» – або ж принаймні саме так видається багатьом зневіреним і дезорієнтованим індивідам, яким судилось змагатися з надміру мінливим і непевним сучасним світом. [17].

Досить цікавий підхід, на наш погляд, до визначення сутності ідентичності та чинників впливу на їхню трансформацію містять праці С. Хантингтона. У своїй статті «Столкновение цивилизаций» дослідник розглядає процес ідентифікації у контексті з'ясування цивілізаційних відмінностей, водночас стверджуючи, що цивілізація – це найширший рівень культурної ідентичності людей. Власне, наявність спільних рис об'єктивного (мова, історія, релігія, звичаї, інститути) та суб'єктивного порядку (самоідентифікація людей), і визначають зміст і характер певної цивілізації [20]. Він підкреслює дуалістичний характер ідентичності: «Определяя собственную идентичность в этнических или религиозных терминах, люди склонны рассматривать отношения между собой и людьми другой этнической принадлежности и конфессии как отношения «мы» и «они»» [20].

Сучасний вітчизняний теоретик націоналізму Касьянов Г. характеризує національну свідомість або ідентичність як «насамперед уявлення про себе, як про національну спільноту, про націю. Коли особистість вважає себе частиною такої спільноти й усвідомлює особливі відмінні риси даної спільноти, можна стверджувати факт існування національної свідомості (ідентичності). Тут ідеться не лише про відокремлення «ми» від «не ми». Він стверджує, що національна свідомість набагато складніший феномен [9, с. 284].

О. Міллер пропонує застосовувати ситуаційний підхід до вивчення минулого, що, на його думку, сприятиме подоланню односторонності й упередженості у висвітленні історичних подій. Він наголошує, що у випадку застосування подібного підходу «історику оказывається легче освободиться от сознательной или неосознанной самоидентификации со «своим» актором (как правило, со своей этнической группой), с его «правдой». Появляется возможность увидеть разные «правды» разных акторов и групп» [13, с. 29]. Цікавими й обгрунтованими, на наш погляд, є його міркування щодо просторових координат історичного дослідження. Посилаючись на здобутки західної історіографії у визначенні «mental mapping» (тобто уявного географічного простору), О. Міллер застерігає від помилок суб'єктивізму при застосуванні регіонального підходу до дослідження історичного минулого. Історик підкреслює, що ментальна карта – це уявлене людиною відображення частини оточуючого простору, що відбиває її уявлення про світ, має суб'єктивний характер і може не відповідати реальній картині [13, с. 16]. Ці застереження є, на наш погляд, дуже важливими в контексті дискурсу національної ідентичності, оскільки сама предметна сфера дуже тісно переплетена із політико-ідеологічним замовленням, що, в свою чергу, може спричинити односторонність й зосередження надмірної уваги на одних та ігноруванні інших чинників генези і трансформації національної ідентичності.

Досліджуючи проблеми української ідентичності, Я. Грицак акцентує увагу саме на соціокультурному середовищі як домінуючому чиннику її генези і трансформації [5, с. 40]. Він наголошує, що перебування в орбіті різних ціннісно-світоглядних систем, а саме візантійсько-православної та європейської католицької, спричинило суттєві регіональні відмінності, що, в свою чергу, позначилося на формуванні в українських теренах регіональних ідентичностей. Полемізуючи з відомими дослідниками ідентичностей М. Рябчуком та Б. Кравченком, Я. Грицак переконливо доводить, що власне соціокультурний простір є вирішальним чинником не лише генези, але й подальшої трансформації національної ідентичності [5, с. 60].

Прикладний характер з огляду на дослідження впливів соціокультурного середовища на трансформацію ідентичності має монографія Ю. Земського [7]. Автор з'ясовує особливості формування модерної української нації у середині XIX ст. в умовах польсько-російського протистояння в Правобережній Україні. Він переконливо доводить, що культурне середовище, зокрема засоби масової інформації та система освіти, відігравали вирішальну роль у трансформації російської ідентичності, її модернізації в умовах пореформеної Росії [7, с. 107].

Досить цікавими з огляду на визначення ролі соціокультурного простору у трансформації ідентичності є дослідження В. Кравченка. Він вважає, що упродовж середини XVII і до початку XX ст. українські інтелектуали переймалися «пошуками місця «свого» регіону в історико-культурно-релігійному просторі «русськості» [12, с. 18]. Ці «пошуки», оперті на «історичну пам'ять», джерелами якої виступали історико-правові традиції Гетьманщини та культурний, етнографічний, почасти науковий доробок власне українських інтелектуалів, стали сенсом соціокультурного буття і основою формування модерної української нації упродовж першої половини XIX ст.

Важливого значення В. Кравченко надає формуванню регіональних ідентичностей як складовим загальнонаціональної ідентичності. На прикладі історії Харкова науковець доводить, що прикордонний характер міста зумовив його соціокультурну строкатість, а відтак витворив неповторну тожсамість, що наразі відрізняється від інших регіональних ідентичностей в Україні і водночас є складовою загальноукраїнської ідентичності [12, с. 52].

Стислий огляд наукового дискурсу про структуру національної ідентичності та вплив на її трансформацію соціокультурного простору дозволяє зробити наступні висновки. Проблеми визначення сутності ідентичності, її складових отримали належну увагу як у працях представників західного суспільствознавства, так і вітчизняних дослідників. Серед розмаїття концепцій домінуючим є націоцентричний підхід, згідно якого ідентичність розглядається передусім в контексті націогенези. Підкреслюється динамічний характер ідентичності, її зумовленість часовими та просторовими характеристиками. Разом з тим, на наш погляд, недостатня увага приділена з'ясуванню впливу соціокультурного простору та окремих його структурних елементів на трансформацію національних ідентичностей.

Метою нашого дослідження є визначення складових соціокультурного простору, з'ясування специфіки їхнього впливу на трансформацію української модерної ідентичності упродовж XIX ст.

Слід зазначити, що соціокультурний простір представляє собою складну, багатовимірну структуру, що, в свою чергу, вимагає застосування комплексного підходу і виокремлення кількох рівнів його дослідження. Визначення сутності та особливостей співвідношення цих рівнів, дослідження напрямків трансформації національної ідентичності актуалізує проблему синтезу результатів міждисциплінарних досліджень, зокрема історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних тощо. Водночас аналіз системи ціннісних орієнтацій як складової соціокультурного простору вимагає застосування методів соціології та психології.

Упродовж XIX ст. українська ідентичність зазнала суттєвих трансформацій, спричинених як модернізаційними змінами в середині Австрійської та Російської імперій, так і реалізацією власних національних проєктів титульними націями цих держав. Оскільки в рамках статті неможливо розглянути всі аспекти генези національної ідентичності, зважаючи на соціокультурні та соціополітичні відмінності у становищі західноукраїнських земель та Наддніпрянщини, зупинимося лише на найсуттєвіших, на наш погляд, характеристиках цього процесу.

Як зазначалося вище, національна ідентичність представляє собою певну інтелектуальну конструкцію, що базується на синтезі ідей, знаків, символів та кодів і сприймається членами окремої спільноти в якості цементаючого ядра власної тожсамості. Більше того, дискурс ідентичності базується на усвідомленні окремішності, своєрідної дихотомії «свої-чужі». Причому первинними маркерами цього процесу виступають такі соціо-

українські символи як мова, традиції, звичаї, історична пам'ять тощо. Саме через них відбувається процес історичної легітимації конкретної спільноти-нації.

На думку О. Гнатюк, «колективна тожсамість формується завдяки дискурсові у конкретній історичній ситуації, а за певних обставин знає грунтовної трансформації» [4, с.51-52]. Чинниками трансформації української національної ідентичності виступили: по-перше, реалізація російською владою завдання інкорпорації та уніфікації інституціональних та соціальних структур колишньої Гетьманщини згідно загальнодержавних стандартів, нівелювання залишків колишньої автономії;

по-друге, модернізаційні зрушення в Російській імперії, зумовлені формуванням національного проекту титульної нації і спробою поширення його як загальноімперського;

по-третє, опір цим процесам з боку українських інтелектуалів, їхнє прагнення довести етнічну та культурну окремішність українців, що в перспективі зумовило політизацію суспільного руху наприкінці XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. в українських теренах російська влада зіткнулася з трьома різними соціальними моделями. Йдеться про залишки козацько-старшинської станової моделі суспільних відносин, поширеної на території колишньої Гетьманщини; станово-корпоративну модель, успадковану соціумом Правобережної України від Речі Посполитої; і, нарешті, досить строкату і невідзначену ситуацію на Півдні України і в Криму. Швидкість геополітичних змін випереджає здатність усвідомити етнічну, релігійну, культурну, мовну строкатість населення цих територій, його специфічні правові традиції, залишки державних інституцій, традиційну класову та майнову структуру. Нові території приєднуються, зберігаючи особливий статус та індивідуальність. На думку О. Толочка, в цей період «ідея різноманітності сама по собі не протирічить ідеї імперії і кажесть властям вповне приемлемою» [19, с.63]. Цю думку підважує висновок О. Міллера про гетерогенність імперій та надання владою пріоритетного значення лояльності її населення перед його національною ідентичністю. Причому лояльність трактується широко – не лише політична лояльність, але й культурна, тобто орієнтація на імперський центр як джерело культурних взірців та впливів [13, с.67].

Як зауважує О. Міллер, важливим чинником урядової політики у національному питанні упродовж кінця XVIII – початку XX ст. була макросистема континентальних імперій Романових, Габсбургів, Гогенцоллернів та Османів. Ці імперії включали території, що називали впливів не лише пануючої держави, а й сусідніх внаслідок тривалої історичної традиції. Чинниками цих взаємовпливів ставали релігія, політика у національному питанні, панетнічні ідеології (зокрема, панславизм), міграції населення тощо [13, с.33-37]. Історик висловлює досить цікаву думку, що результат процесів формування лояльності та ідентичностей етнічних груп, що мешкали одночасно на теренах кількох імперій, великою мірою залежав від взаємодії різних сил у масштабі всієї макросистеми континентальних імперій [13, с.36]. Прикладом цього можуть слугувати міграції галицьких русофілів до Росії, а також виїзд українських діячів з Наддніпрянщини до Галичини.

О. Міллер доводить, що в умовах модернізації континентальних імперій моделі імперського правління, в тому числі й в Росії, зазнали суттєвих трансформацій. Відбулася еволюція від традиційних форм «непрямого правління» в напрямку встановлення прямого контролю імперського центру, а згодом – повернення до непрямого правління в нових формах й умовах [13, с.49]. Посилаючись на праці Д. Лівена, російський історик зауважує, що спільною проблемою імперій Нового часу, в тому числі й континентальних імперій Габсбургів та Романових, стало завдання поєднання контролю над величезними територіями з різноманітним населенням із спробами задовольнити певні вимоги націоналізму, демократії та економічного динамізму [13, с.53]. Вирішення цього завдання визначало характер імперської модернізації, а також вплив на неї процесів становлення національних ідентичностей, в тому числі й української.

Важливим фактором впливу на генезис та подальшу трансформацію української національної ідентичності стала політика Санкт-Петербурга власне в українському питанні. «Відкриття» Малоросії та новоприєднаних українських територій вплинуло на формування і поширення у російській суспільній думці уявлення про спільність населення цих теренів з великоросами [19, с.71].

Водночас відбувається формування міфу про «селянську», «народну» українську націю і як наслідок, етнічна і культурна маргіналізація традиційної елітної верстви. Інтегрована у загальноімперський культурний простір, що є ознакою лояльності, спадкова земельна аристократія сприймає й асимілює нав'язуваний їй метрополітний образ як власний. Це, в свою чергу, призводить до визрівання нової національної еліти. Головним своїм завданням національно свідомі інтелектуали вбачали розвиток культури

українського народу шляхом вивчення мови, фольклору, історії, традицій тощо. На початку XIX ст. поширюється навіть мода на народознавчі дослідження [7, с.199]. Ідеї романтизму, принесені на український ґрунт, заклали основи формування власної національної ідентичності. Причому генезис української ідентичності, її поширення відбувалося в умовах жорсткої конкуренції з російським та польськими національними проектами. І якщо російський імперський національний проект до початку XX ст. залишався невизначеним остаточно, то польський проект еволюціонував в напрямку оформлення польського модерного націоналізму, що синтезував традиції визвольної боротьби кінця XVIII – XIX ст.

Одним з проявів опору тенденціям російського та польського домінування в українських теренах стало хлопоманство. «Українське хлопоманство, детермінічно поєднане із українським фольклором, формувало, зрештою, із хлопоманів з їхніми українськентричними переконаннями українських націоналістів, тобто людей, які не лише ідентифікували власну належність до українського народу, але також виявляли громадську активність щодо утвердження національних інтересів свого народу» [7, с.213]. Полемізуючи з О. Міллером, Ю. Земський зазначає: «...чи не є нонсенсом стверджувати, що ідею української нації (як і будь-якої іншої) можна було «сконструювати», коли б у народі першопочатково не існувало усвідомлення власної самотності? Чи могли Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович із колом однодумців «вигадати» «проект» окремішності та історико-політичної самодостатності українського народу та «мобілізувати» на підтримку такого «проекту» тисячі прихильників, які, власне, й сформували своїм загальним активізацією українського національного руху...» [7, с.208]. Ю. Земський вважає, що запорукою успішності реалізації українського національного проекту була не слабкість імперської влади, а популярність хлопоманства і культурництва в цілому серед нової інтелектуальної еліти.

Разом з тим, український дослідник підважує думку О. Міллера про те, що ліберальне ставлення офіційного Санкт-Петербурга до українського руху стало контрзаходом щодо активізації наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років польської повстанської діяльності. Прихильне ставлення до видання часопису «Основа» зумовлювалося його антипольським спрямуванням [7, с.227].

Слід погодитися з думкою Ю. Земського, що «сама підняття свідомості народу через надання йому грамотності та елементарних знань стало головною темою діяльності активістів українського національного руху» [7, с.267]. Найважливішими справами українські активісти в середині XIX ст. вважали відкриття недільних шкіл, унормування українського правопису, друк букварів та художніх творів, домагання дозволу на видання україномовного перекладу Нового Заповіту, дозволу на навчання в початковій школі рідною мовою, що «забезпечувало б націоналізацію українців на ґрунті рідної, української культури, а відтак – склало б природний опір наступу колонізації та офіційно-імперському зросійщенню» [7, с.290].

Отже, можемо зробити висновок про прямиий вплив соціокультурного простору на генезис та подальшу трансформацію національних ідентичностей. Соціокультурний простір, сформований як цілеспрямованими зусиллями влади та громадськості, так і шляхом природних взаємодій між етнічними та культурними групами, є тим середовищем, в якому відбувається генезис модерної ідентичності. Каналами впливів виступають національна, релігійна й освітня політика урядових кіл, громадська думка та культурно-містечківська течія, міграції населення, засоби масової інформації тощо.

Специфіка українського національного руху кінця XVIII – XIX ст. визначається перебуванням українських земель у складі імперії Романових і Габсбургів, що також впливало на процеси національної самоідентифікації. Слід підкреслити, що генезис української модерної ідентичності мав природний характер, зумовлений логікою історичного розвитку Східної Європи, еволюцією домодерної етнічно-станової ідентичності під впливом романтизму. Разом з тим, подальша трансформація української національної ідентичності зумовлювалася змінами суспільно-політичного та соціокультурного характеру в масштабах державних утворень, у складі яких перебували українські землі. Конкуренція національних проектів модерної доби, використання «українського питання» для зміцнення своєї присутності в регіоні, визнання політичної і культурної лояльності критерієм громадянської цінності особи, – все це визначало специфіку ідейних засад та практичної діяльності учасників українського національного проекту у вказаний період. Комплексне дослідження чинників трансформації національної ідентичності у модерний період актуалізує проблему подолання регіональної обмеженості наукових праць, використання порівняльного аналізу при вивченні аналогічних процесів в західноукраїнських землях і Наддніпрянщині, застосування міждисциплінарних підходів у вивченні такого багатогранного явища як національна ідентичність.

Список використаних джерел

1. Буряк Л.І. Культурні чинники впливу на національну пам'ять українського суспільства / Л.І. Буряк // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2013. Випуск 72. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gileya.org/download.php?id=91>
2. Буряк Л.І. Обриси, знаки, символи національної пам'яті в українській історіографії: фемінологічний контекст (друга половина XIX – перша третина XX ст.) / Л.І. Буряк // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2012. Випуск 70 (№3). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gileya.org/download.php?id=89>
3. Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті / Гор Гирич. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 64 с.
4. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
5. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Стара історія на новий лад. Есеї / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2011. – 350 с.
6. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. / Ернест Гелнер [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>
7. Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Монографія / Юрій Сергійович Земський. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2011. – 350 с., іл.
8. Зерній Ю. О. Український історичний наратив та його роль у формуванні національної ідентичності / Ю. О. Зерній // Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2007. – С. 168-177.
9. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Георгій Касьянов [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/kasian/kas.htm>
10. Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ues/2009_3/Articles/3/Ala%20Kyrydon.pdf
11. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – 351 с.
12. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Володимир Кравченко. – К.: Критика, 2011. – 542 с.
13. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 248 с.
14. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л.П. Нагорна. – К., ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
15. Романуха О.М. Проблеми ідентифікації українського суспільства / О.М. Романуха // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 82-88.
16. Саніна Т.О. Дослідження національної та етнічної ідентичності: теоретичний огляд / Т.О. Саніна [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV46_2005_sociol/04_sanina_to.pdf
17. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm>
18. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569 – 1999 / Тімоті Снайдер. Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2012. – 464 с.
19. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / Алексей Толочко. – К.: Laurus, 2012. – 256 с.
20. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / Сэмюэль Хантингтон [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/texts/polit/93hssc.htm>
21. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Роман Шпорлюк / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
22. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Наталя Яковенко – К.: Laurus, 2012. – 472 с.: іл.

* * *